

DUCHOWOŚĆ I PAMIĘĆ: SOFIA-BATAK-MACEDONIA PIRYŃSKA

MIT BATAKU W BUŁGARSKIEJ ŚWIADOMOŚCI

ZBIOROWEJ Autor: Łukasz Waclawek

Redakcja: Sylwia Siedlecka

Batak jako miejsce pamięci pełni, zarówno w bułgarskiej historii jak i martyrologii, szczególne miejsce. Ta niewielka miejscowość położona u podnóża Rodopów do końca XIX wieku pozostawała względnie anonimowa zarówno dla społeczności międzynarodowej, jak i w świadomości samych Bułgarów. Jednak wydarzenia z okresu Powstania Kwietniowego sprawiły, że Batak na stałe wpisał się w bułgarską historię. Masakra w Bataku urosła w świadomości Bułgarów do rangi heroicznego boju o wolność zwieńczonego męczeńską śmiercią, a zarazem symbolu cierpień jakich doznał naród bułgarski w wyniku blisko pięciu wieków panowania Imperium Osmańskiego na terenach dzisiejszej Bułgarii. Teksty kultury kształtowały pamięć o Bataku, tworząc mit ofiary złożonej w imię ojczyzny, a także wpłynęły na dynamikę obecnych relacji pomiędzy dwiema grupami zamieszkującymi Rodopy: prawosławnymi Bułgarami i wyznającymi islam Pomakami. Jak pisze polska badaczka Magdalena Lubańska w swojej książce *Synkretyzm a podziały religijne w bułgarskich Rodopach* obydwie grupy zamieszkujące ten teren Bułgarii stosują strategię dobrosąsiedztwa (bułg. комшулык). Autorka, cytując C. Georgiewą definiuje je jako *skomplikowany i tradycyjnie reglamentowany system reguł odnoszących się do ciągłych kontaktów osobistych i społecznych ludzi należących do różnych grup religijnych i etnicznych* (Lubańska 2012: 66). Jako cel owej taktyki podaje *pokojuowe współzycie przy zachowaniu etnicznej i religijnej odrębności i odmienności*. W ujęciu rozmówców Magdaleny Lubańskiej dobrosąsiedztwo polega na wzajemnych i obopólnych gestach kierowanych względem sąsiadów innowierców np. uczestniczeniu w uroczystościach pogrzebowych czy wzajemnym obdarowywaniu świątecznym pokarmem sąsiadów wyznających inną religię:

-M.L. *“I chodźcie nawzajem na swoje pogrzeby?”*

Fatme: *“Chodzimy. Nie chodzimy wszyscy, ale chodzimy.”*

Aksime: *“Religia nie pozwala, ale my chodzimy.”*

F: *“My tu żyjemy razem i po prostu trzeba pójść.”*

A: *“Z szacunku dla człowieka.”*

F: *“Chodzimy, zdecydowanie chodzimy(…)”* (Lubańska 2012: 74)

Aksime: *“Gergana jest chrześcijanką. Ona jest moją przyjaciółką. Chodzę na jej urodziny i pozdrawiam ją z okazji Wielkanocy i Bożego Narodzenia. Ona mi przynosi jakieś słodkie, żebyśmy się poczęstowały. Ja to samo zrobię dla nich na Bajram.”* (Lubańska 2012: 74). Jednak z drugiej strony, zarówno muzułmańscy jak i prawosławni rozmówcy Magdaleny Lubańskiej ujawniają skrywane przed sąsiadami obawy oparte na historycznych zaszłościach. Dla muzułmanów zadrą w sercu są próby przemocowej asymilacji, jak i rzekoma rzeź wyznawców islamu nieopodal Satowczy w 1912r. (Lubańskiej nie udało się jednoznacznie potwierdzić ani wykluczyć, że takie zdarzenie miało miejsce).

A: *“Byli tacy muzułmanie w Satowczy, bogatsi, bardziej pojętni, bardziej aktywni. Wszystkich ich zebrali, nasi miejscowi Bułgarzy. Zebrali ich, niby żeby zaprowadzić na zebranie. I poszli tam na zebranie i ich związali sznurem. Tu naprzeciwko jest takie wzgórze Bojnow rid, tam ich zarżnęli wszystkich. Pięćdziesięciu ludzi stojących w jednym rzędzie zarżnęli.”*

H: *“To było w 1912 roku. To prawda.”*

A: *“I mój dziadek był tam zarżnięty. To się stało złego.”*

H: *“Siedemdziesięciu ludzi związali i ich zarżnęli tutaj nad rowem!”*

A: "O, tutaj, na pagórku, tam, mojego dziadka i braci mojego dziadka tam!"

M. L.: "Czy oni są jakoś pochowani?"

A: "Nie ma pochowanych. Są wrzuceni do rowu!"

H: "Tak, są w jakimś dole. W jakimś dole wszyscy."

A: "I to miejscowi Bułgarzy ich zarżnęli, nasi!"

M. L.: "Znaczy żyjący tutaj?"

A: "Żyjący tutaj. Nasi sąsiedzi zarżnęli dziadka!"

M. L.: "W 1912 roku?"

H: "W 12 roku." (Lubańska 2012: 88)

Z kolei dla prawosławnych, powodem do obaw względem sąsiadów są właśnie wydarzenia z Bataku:

Kobieta 1: "Posłuchaj teraz, kiedyś ostrzyli tu sobie na nas noże. Mieliśmy [w domu – M. L.] starą kobietę w rodzinie. Ona mi o tym opowiadała. Tam je ostrzyli, przecież Ci mówimy, były tam takie kamienie, wierzby... i Turcy noże ostrzyli, bo chcieli tu przyjść i wyrzynać, wziąć i wyrznąć naszą wieś. No ale..."

Kobieta 2: "Dobrze, ale poszli do Bataku wyrzynać. Żebyście tam poszły i zobaczyły co tam jest. Są główki i wszystko, jakie małe dzieciątka wyrznęli. I zamknęli cerkiew, i wszystkich wyrznęli nożami."

Kobieta 1: "Cerkiew, Turcy zamknęli cerkiew i małe dzieci, mężczyzn, kobiety, wszystkich. Krew została na podwórzu i główki..." (Lubańska 2012: 84)

Kontekst historyczny wydarzeń w Bataku

W XIX wieku państwo Osmańskie borykało się z licznymi problemami wewnętrznymi. Wewnętrzne rebelie, wzniesane m. in. Przez Alego Paszę i Osmana Patzvanoglu, znacząco osłabiły wewnętrzną spójność państwa. Wśród narodów bałkańskich na sile przybierały ruchy narodowościowo-wyzwoleńcze. Już w latach 1804 – 1815 doszło do dwóch powstań serbskich, skutkujących nadaniem Serbom przez Sułtana autonomii. W 1831r. dzięki zbrojnemu zrywowi niepodległość udało się odzyskać Grekom. W drugiej połowie XIX wieku i się także Bułgarów.

Powstanie kwietniowe przygotowywali przedstawiciele bułgarskiej inteligencji, przebywający na emigracji. W listopadzie 1875 r. w rumuńskiej miejscowości Giurgiu doszło do spotkania członków Bułgarskiego Komitetu Powstańczego. Wybuch powstania zaplanowany był na 13 maja wg. kalendarza juliańskiego (1 maja wg. kalendarza gregoriańskiego), jednak do rozpoczęcia walk doszło przedwcześnie. 2 maja (20 kwietnia) siły powstańcze przejęły kontrolę nad Batakami. Wioskę otoczyły oddziały baszybuzuków. Po odmowie złożenia broni doszło do trwających 2 dni walk, zakończonych masakrą miejscowej ludności, m.in. spalenie szkoły św. Cyryla i Metodego, w której znajdowało się około 200 jej uczennic, oraz podpalenie i masakra w kościele Sweta Nedelia – ostatnim bastionie powstańców. W wyniku tych wydarzeń zginęło od 3 do 7 tysięcy mężczyzn, kobiet oraz dzieci zamieszkujących Batak. Jak pisze Grażyna Szwat-Gyłybowa: *Ofiarą wspomianej masakry, nagłośnionej kilka miesięcy po wypadkach przez amerykańskiego dziennikarza McGahana, stała się w 1876 roku podczas tzw. antytureckiego „powstania kwietniowego” chrześcijańska ludność wsi. Europejska opinia publiczna zareagowała na te doniesienia oburzeniem, co – jak się z czasem okazało – przyniosło określone konsekwencje polityczne. Współcześnie badacze skłaniają się raczej ku tezie, iż krwawy konflikt w Bataku między Bułgarami i słowiańskojęzycznymi muzułmanami (Pomakami) miał w większym stopniu charakter lokalnego sporu o przysłowiową „miedzę”, niż patriotycznego zrywu, jednak na gruncie bułgarskim miejscowość ta ze względu na skalę ludzkiego męczeństwa szybko urosła do rangi symbolu bułgarskiego losu pod panowaniem osmańskim* (Szwat-Gyłybowa 2015).

Kształtowanie mitu Bataku

Batak zyskał międzynarodowy rozgłos w dużej mierze dzięki Januariusowi MacGahanowi reporterowi brytyjskiego "Daily News", którego relacja *The Turkish Atrocities in Bulgaria: Horrible Scenes at Batak* z odwiedzin w tej rodopskiej wsi, kilka dni po masakrze poruszyła cały świat. Samo przybycie do wsi reporter opisywał w następujący sposób: *Gdy dotarliśmy do Bataku naszą uwagę przykuły psy znajdujące się na zboczu otaczającym wioskę. Skręciliśmy z drogi pokonując gruzy domostwa i kilka ogrodów, popędzając przy tym konie by utorować sobie drogę pomiędzy psami. Te warczały na nas złowrogo by po chwili rozbiec się na otaczające pola. Nie zauważyłem podczas naszej wspinaczki nic nadzwyczajnego, do czasu gdy mój koń się potknął. Gdy spojrzałem w dół, spostrzegłem, że nadepnął on na ludzką czaszkę, częściowo skrytą pośród traw. Była ona twarda i wysuszona i mogła, według wszelkiego prawdopodobieństwa, spoczywać tutaj choćby i dwa – trzy lata, tak więc psy skrupulatnie wykonały swoją pracę. Kilka kroków dalej znajdowała się kolejna, a wraz z nią kawałek szkieletu, równie białego i wyschniętego. Im wyżej się wspinaliśmy tym liczniej ukazywały nam się czaszki, kości i szkielety, te jednak nie były już w całości oczyszczone, przylegały do nich kawałki na wpół wyschniętego, na wpół zgnitego mięsa. W końcu dotarliśmy do niewielkiego płaskowyzu czy półki skalnej na wzgórzu, gdzie grunt był względnie płaski, za wyjątkiem niewielkiego wgłębienia, gdzie znajdowało się zapadlisko. Jechaliśmy wzdłuż niego, próbując je ominąć lecz nagle krajobrazem zawładnęło apogeum tragedii. Tuż przed nami, niemalże u stóp naszych koni, roztaczał się widok, który przyprawił nas o dreszcze. Była to sterta czaszek, zmieszanych z kośćmi pochodzącymi ze wszystkich części ludzkiego ciała, zwłoki, niemal nienaruszone i gnijące, ludzkie włosy przegnięte mięso, wszystko zebrane w jeden odrażający stos, który bujnie obrastała trawa. Wydzielał on mdły odór, przypominający zapach końskiego truchła. Utwierdzało nas to w przekonaniu, że nasze niespodziewane przybycie zepsuło psom poszukiwania smakowitego posiłku. Po środku sterty mogłem dostrzec mały szkielet, nadal ubrany w koszulę, z kolorową chustką obwiązaną wokół głowy i rozpiętymi na kostkach wyszywanych skarpetami bez stóp, noszonymi przez bułgarskie dziewczęta. Spojrzeliśmy po sobie. Grunt pokryty był kośćmi, rozwleczonymi przez psy pogryzające je ku swej uciechu...* (MacGahan 1876). W swoim artykule J. MacGahan skupia się na szczegółowym opisie miejsca kaźni jak i opisie oplakanej sytuacji ocalałych (w dalszym fragmencie tekstu można przeczytać m. in. o wdowie, pogrążonej w żalobnej malignie, zdolnej jedynie powtarzać bez końca: *Mój dom, mój dom, mój biedny dom, mój kochany dom, mój mąż, mój mąż, mój kochany mąż, mój biedny mąż, mój dom, mój drogi* (MacGahan 1876). Skrupulatność z jaką autor opisuje zastany krajobraz potęguje grozę, jak i odrazę wobec oprawców. W ten sposób autor odzwierciedlając cierpienia mieszkańców Bataku, a także koncentrując uwagę głównie na bezbronnych ofiarach (kobiety, dzieci) przyczynia się do budowy mitu Bataku jako miejsca męczeństwa. Autor swoimi mocną, skrajnie realistyczną relacją poruszył opinię publiczną na całym świecie. MacGahan zmienił postrzeganie Bułgarów w oczach społeczności międzynarodowej. W miejsce antypatii względem bułgarskich dążeń niepodległościowych pojawiło się współczucie, gesty wsparcia. Jak podaje *Leksykon tradycji bułgarskiej: Przejmujące, pełne drastycznych opisów reportaże doprowadziły do przemiany nastawienia europejskich elit wobec politycznych aspiracji młodych narodów na Bałkanach, a wcześniejsze uprzedzenia na jakiś czas ustąpiły miejsca współczuciu i sympatii. Pozostawało to nie bez wpływu na politykę Rosji w regionie, która przyspieszyła działania wojenne na Bałkanach a w następstwie doprowadziła do wyzwolenia Bułgarii w 1878 roku* (Szwat-Gyłybowa 2011).

Co równie ważne, relacja MacGahana uważana jest za przyczynek wojny rosyjsko-tureckiej z lat 1877-1878. Jak wskazuje Krzysztof Popek w swojej pracy *Początki kształtowania się pamięci historycznej o masakrze w Bataku wśród Bułgarów w drugiej połowie XIX wieku; Jednym z głównych skutków tzw wojny wyzwoleniczej było powstanie nowożytnego państwa bułgarskiego. W ten sposób masakra w Bataku urosła do kolejnego symbolu – bułgarskiej ofiary za cenę wolności, a Reportaże MacGahana stworzyły prototyp faktograficzny oraz męczeński*

masakry w Bataku. Zostały one przyjęte przez tradycyjną bułgarską historiografię, w której funkcjonują właściwie po dziś dzień (Poppek: 2015).

Ponadto twórczość amerykańskiego dziennikarza odegrała rolę w kształtowaniu się mitologii jako inspiracja dla rodzimych pisarzy, stała się kanonicznym przykładem opisu walki wyzwolenczej, bułgarskiego poświęcenia i męczeństwa w imię wolności narodu. Inni twórcy idąc śladem MacGahana umacniali mit bohaterskiego, prawosławnego Bułgara - męczennika i muzułmańskiego oprawcy, co zobrazowane zostało w "Leksykonie tradycji bułgarskiej": *Po 1878 roku, kiedy to odwróceniu uległa dawna opozycja „wierny” – „giaur”, a niegdysiejsi beneficjenci stali się mniejszością w granicach nowego państwa bułgarskiego, przystąpiono do upamiętniania męczeństwa Bułgarów „pod jarzmem tureckim” (a więc i wydarzeń w Bataku). Dziennikarze, historycy, autorzy podręczników szkolnych, pisarze i poeci szli śladami MacGahana, wpisując nowopowstające narracje o Bataku w mityczny paradygmat narodu nieszczęsnej rodziny. Potrzeby ideologii narodowej sprawiały jednak, iż domagał się on wyrazistego dopełnienia o charakterze heroicznym. Z tego powodu interpretacje wydarzeń w Bataku, przebiegu powstańczego buntu, roli przywódców a wreszcie samej przynależności etnicznej baszybuzuków (lekceważono a nawet ukrywano bowiem fakt, iż bezpośrednimi sprawcami rzezi byli Pomacy) podporządkowane zostały gloryfikacji Bułgarów jako narodu herosów i męczenników jednocześnie (Szwat-Gylybowa 2011).*

Innym ciekawym przykładem dziewiętnastowiecznego reportażu traktującego o Bataku i mogącego mieć wpływ na kształtowanie się mitu Bataku w świadomości zbiorowej jest tekst „The true story of Massacre of Batak” autorstwa Jamesa D. Bourchiera, w którym autor, w przeciwieństwie do J. MacGahana nie pisze o „tureckich okropieństwach”, a o „zbrodni dokonanej przez Bułgarów na Bułgarach”. Artykuł ten, napisany został przez pochodzącego z Irlandii dziennikarza, będącego przez lata korespondentem “Timesa” na Bałkany, przez ponad dwadzieścia lat (1892-1915) mieszkającego w Sofii. Wydany w roku 1893 artykuł tak opisuje wydarzenia z okresu powstania kwietniowego.: *Był 7 maja, gdy Achmed aga i jego wojska pojawiły się na obrzeżach Bataku. Wezwał ich (mieszkańców Bataku, przyp. tłum.) do złożenia broni, lecz oni nie ufając mu, odmówili i bronili się przez kolejne dwa dni, do momentu gdy stało się jasne, że Pomaków nie sposób będzie pokonać. Wtedy przyszedł czas na rokowania; Achmed aga uroczyście poprzysiął, że jeżeli mieszkańcy złożą broń włos z głowy im nie spadnie. Tak też zrobili, a wtedy zażądano od nich wszystkich kosztowności znajdujących się w wiosce. Te, oczywiście, zostały przekazane. Wtedy Pomacy wkroczyli do wioski, a mieszkańcy, niezależnie od płci czy wieku spotkali się z ostrzami ich mieczy. Domy zostały spalone, nic z Bataku nie zostało oszczędzone, sterta tłących się popiołów i zwłok. Gdy wszyscy mieszkańcy już dogorywali i zadanie (pacyfikacja wioski przez oddziały osmańskie przyp. tłum.) zostało wykonane Achmed i jego górale wrócili do swoich wiosek (Bourchier 1983). Tekst ten jako sprawców masakry, w przeciwieństwie do reportażu MacGahana, nie wskazuje już Turków, a Pomaków; ludność słowiańskiego pochodzenia, posługującą się językiem bułgarskim, tym niemniej wyznającą islam, która do dnia dzisiejszego zamieszkuje Rodopy.*

Jednak postacią mającą kluczowy wpływ na kształtowanie się mitu Bataku w świadomości Bułgarów był Iwan Wazow. Uznawany jest on za jednego z najważniejszych twórców nowoczesnej literatury bułgarskiej. W swojej twórczości nie stronił od twórczości patriotycznej. Szereg tekstów poświęcił tematyce batakckiej masakry, wśród nich m. in. powieść *Pod jarzmem*, czy wiersz *Wspomnienie z Bataku*. *Pod jarzmem* jest utworem, którego cała fabuła skupiona jest wokół Powstania kwietniowego, opisuje heroiczną, pełną poświęceń i ludzkich dramatów walkę o niepodległość. Wydawana w odcinkach w latach 1889 - 1890 powieść również posiada bezpośrednie odniesienie do wydarzeń z Bataku: *Batak! Tylko ta nazwa zrodziła się z walki, z pożarów, z dymów, przebiegła świat, uwieczniając się w pamięci narodów. Batak! Nazwa ta, jako imię własnej pospolite charakteryzuje naszą rewolucję. Los wyrządza czasami takie nedorzeczne figle. W danym wypadku stał się on opatrnością: dał nam Batak, lecz stworzył*

Aleksandra II (Wazow 1984: 568). Z powyższego opisu wyłania się obraz Bataku jako symbolu wykutego przez cierpienie i niezłomną walkę. Rzeź w Bataku jest przedstawiona jako klęska, ofiara prowadząca do ostatecznego zwycięstwa, jako przyczynek do wojny rosyjsko-tureckiej, która dała Bułgarom upragnioną niepodległość. Jak słusznie zauważa Krzysztof Popek: *Ponownie „ojciec literatury bułgarskiej” przedstawia Batak jako Golgotę narodową: niezbędną ofiarę złożoną za wolność wszystkich Bułgarów, która doprowadziła do wojny wyzwolenczej (co symbolizuje w tym fragmencie imperator rosyjski Aleksander II – „car wyzwoliciel”) oraz odrodzenia nowożytnego państwa bułgarskiego* (Popek 2015).

Z kolei wiersz *Wspomnienie z Bataku* przedstawia rzeź z punktu widzenia dziecka, będącego jednym z ocalałych, a zarazem świadkiem dramatycznych wydarzeń z 1876 roku:

*Z Bataku jam, stryju. Czy Ty znasz Batak?
Tam on był - za tymi był górami.
Nie mam ojca, matki; jestem sierotą,
Drzę trochę - zima nastala.
Nie wiesz o Bataku? Ależ stamtąd jam:
Pamiętam ja tę straszną masakrę.
Dziewięciu miałem braci, a zostałem sam.
Jeśli ci opowiem, strach cię ogarnie.*

*Ja widziałem, stryju: mordowano ich
Toporami z długim czarnym trzonkiem;
Plakałem, bo było bardzo straszno mi
Gdy Pieniu - mój brat krzyczał tak gromko
A gdy on umarł i jeden z janczarów
Moją babcię zarznął w sposób ich zwierzęcy,
Ciekły strugi krwi w naszym rynsztoku
Mnie nie zabili... przecież byłem dzieckiem.*

*Mój ojciec wyszedł na ulicę wówczas
Z toporem ściśniętym w jego dłoni.
Turków było dużo: nagle zabrzmiał strzał
Kulami ojca zabili oni.
Potem wyszła matka, skąd nawet nie znam,
I zaszlochała nad martwym ojcem.
Tam i ją dostał krwawy jatagan,
Dlatego teraz, stryju, jestem sierotą* (Wazow)

Przedstawienie rzezi w Bataku z perspektywy dziecka wspominającego, widok umierającej rodziny miał za zadanie uwypuklić okrucieństwo agresorów, jak również uwrażliwić odbiorcę na cierpienia narodu bułgarskiego doświadczane z rąk okupanta. Ponadto zastosowane w wierszu zestawienie dziecko – baszybuzycy miało jasno wyznaczać granicę pomiędzy ofiarami (prawosławnymi Bułgarami), a agresorami (muzułmanami). Jak wskazuje Krzysztof Popek *Tragedia Bataku przybiera w wierszu wymiar apokalipsy mikrouniwersum, jakim była dla podmiotu lirycznego utrata wspólnoty wiejskiej i rodzinnego domu.*” (Popek 2015), natomiast sam Batak symbolizuje w twórczości Wazowa męczeństwo, heroizm oraz poświęcenie w imię wolności i jest dla pisarza przełomowym wydarzeniem w historii Bułgarii.

Podsumowanie

Batak prymarnie nie był miejscem, które miało największy potencjał do budowy mitu bułgarskiego męczeństwa. Jak pisze Grażyna Szwat-Gyłybowa w *Leksykonie tradycji*

bułgarskiej: Los mieszkańców Bataku podzieliło w tym samym czasie wielu Bułgarów w miejscowościach, które okazały wsparcie powstańcom. Mimo że często odgrywały one w swych regionach ważniejszą rolę polityczną i militarną, to właśnie Batak stał się symbolem męczeństwa Bułgarów podczas pięciowiekowej niewoli osmańskiej oraz źródłem zbiorowych resentymentów (Szwat-Gyłybowa 2011). Mit Bataku w świadomości zbiorowej Bułgarów wykształcił się w pierwszej kolejności dzięki temu, że za temat swojego artykułu tą akurat wieś obrał Januarius MacGahan. Dzięki jego artykułowi losy mieszkańców poznał cały świat. Co ciekawe to właśnie człowiek z zewnątrz, Amerykanin, dał podbudowę, na bazie której wykształciła się męczeńska symbolika miejscowości. Autor ten był pierwszym piewcą bohaterstwa i męczeństwa mieszkańców wsi oraz inspiracją dla kolejnych twórców. Znaczącą rolę w utwierdzeniu się mitu Bataku w świadomości Bułgarów odegrał Iwan Wazow. Jego utwory, należące do kanonu literatury bułgarskiej, odnosiły się do tematyki powstania kwietniowego, wynosząc na piedestał również mieszkańców Bataku.

Bibliografia:

K. Popek *Początki kształtowania się pamięci historycznej o masakrze w Bataku wśród Bułgarów w drugiej połowie XIX wieku [Beggining of Formation of the Historical Memory about the Batak Massacre among Bulgarian in the Second Half of 19th Century]*
https://www.academia.edu/12900733/Pocz%C4%85tki_kszta%C5%82towania_si%C4%99_pami%C4%99ci_historycznej_o_masakrze_w_Bataku_w%C5%9Br%C3%B3d_Bu%C5%82gar%C3%B3w_w_drugiej_po%C5%82owie_XIX_wieku_Beggining_of_Formation_of_the_Historical_Memory_about_the_Batak_Massacre_among_Bulgarian_in_the_Second_Half_of_19th_Century

K. Popek *Kształtowanie się współczesnego dyskursu o masakrze w Bataku w drugiej połowie XIX wieku*
https://www.academia.edu/6311707/Kszta%C5%82towanie_si%C4%99_wsp%C3%B3%C5%82czesnego_dyskursu_o_masakrze_w_Bataku_w_drugiej_po%C5%82owie_XIX_wieku
[Formation of Contemporary Discourse about the Batak Massacre in the Second Half of 19th century](#)

K. Popek „*От Батак съм, чичо. Знаеш ли Батак?*” *Pamięć o masakrze w Bataku (1876) w twórczości Iwana Wazowa [„От Батак съм, чичо. Знаеш ли Батак?” Memory about the Batak Massacre (1876) in Ivan Vazov's Writting]*
https://www.academia.edu/12696718/%D0%9E%D1%82_%D0%91%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA_%D1%81%D1%8A%D0%BC_%D1%87%D0%B8%D1%87%D0%BE_%D0%97%D0%BD%D0%B0%D0%B5%D1%88_%D0%BB%D0%B8_%D0%91%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA_Pami%C4%99%C4%87_o_masakrze_w_Bataku_1876_w_tw%C3%B3rczo%C5%9Bci_Iwana_Wazova_%D0%9E%D1%82_%D0%91%D0%B0%D1%82_%D0%B0%D0%BA_%D1%81%D1%8A%D0%BC_%D1%87%D0%B8%D1%87%D0%BE_%D0%97%D0%BD%D0%B0%D0%B5%D1%88_%D0%BB%D0%B8_%D0%91%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA_Memory_about_the_Batak_Massacre_1876_in_Ivan_Vazov_s_Writting_?fbclid=IwAR337jW4p0rwzAB5o7HvdBzDxYDATi1eXwIUELSK1Dpg48AcEajU156Nvc

J. D. Bouchier *The true story of the massacre of Batak* The Argus (25.11.1893) str. 13
<https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/8713959?fbclid=IwAR1b4GKST6s12Cc482HFS5ol8qY11US6R-nhl21kC7uG1PpyKvXQQpF4MU>

J. A. MacGahan *The Turkish Atrocities in Bulgaria: Horrible Scenes at Batak* The Daily News, (August 22, 1876), pp.5-6, tłum. Ł. Waclawek
https://attackingthedevil.co.uk/related/macgahan.php?fbclid=IwAR0899QatrLeVabfaZI4O0nBlrh3fDzU3W8mYpqA_RUJqRb7pWnGKExAVFE

Autor nieznany, tłumaczenie fragmentu wiersza I. Wazowa *Възпоминания от Батак*
https://www.youtube.com/watch?v=XLxGcx63UgI&feature=share&fbclid=IwAR3wC6wHdZ6Ri1t2CfuGBnkCDb9l27EI_luexPiWRXAYU3_5R_qYFh0nZ4k

D. Gibas-Krzak *Zmierzch panowania tureckiego na Bałkanach polityczne, społeczno kulturowe i militarne uwarunkowania schyłku władania Bośnią i Hercegowiną przez Osmanów*
https://www.researchgate.net/publication/304810698_Zmierzch_panowania_tureckiego_na_Balkanach_Polityczne_spoecznie_kulturowe_i_militarne_uwarunkowania_schylku_wladania_Bosnia_i_Hercegowina_przez_Osmanow

M. Lubańska *Synkretyzm a podziały religijne w bułgarskich Rodopach*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012

G. Szwat-Gyłybowa (red.) *Leksykon tradycji bułgarskiej*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2011

G. Szwat-Gyłybowa "Rzeka krwi" i pewien możliwy dialog międzykulturowy
<https://www.journals.polon.uw.edu.pl/index.php/pfl/article/download/185/136/>, 2015.

I. Wazow *Pod Jarzmem*, Krajowa Agencja Wydawnicza, 1984.